

Весна Петреска (Скопје, Македонија)

**УРБАНО-РУРАЛНИТЕ ВРСКИ ВО СРОДНИЧКИТЕ ОДНОСИ
(на примери на македонски миграциски семејства)**

Процесот на урбанизација, покрај низата фактори кои обично се подразбираат, а кои се однесуваат на надворешниот изглед на просторот (населба, град) и на збирот хигиенски елементи, се манифестира и преку интензивните миграции на селското население, а со тоа и во радикалната трансформација на селото и на земјоделството (И. Ацески, 1996: 40). Социјалистичкиот период со неговата индустријализација и модернизација, со севкупните општествено-економски промени, произведуваше очигледни новини. Индустријализацијата, како и секаде така и во Македонија, предизвика коренити промени на селото и кај селанството, од кои најважни се масовното напуштање на селото и на земјоделството и распаѓање на (дотогашниот) традиционалниот начин на живот. Резултатот од ова беше бројното зголемување на градовите, особено на Скопје, а намалување (или изумирање) на селата. Имиграцијата на селанството во градовите е главниот фактор за порастот на градското население. Според некои автори, миграцијата село - град била во функција на развојот на „индустријализацијата и техничкиот прогрес и другите промени кои настанале во структурата на општеството“. Селото и земјоделството послужија за создавање солидна акумулациска основа за потребите на индустријата и за изградбата на градовите (И. Ацески, 1996: 40-41), односно за претворање на селаните во работничка класа. Затоа, и може да се констатира дека промените на условите за живеење и за работа, организацијата на просторот и средствата за комуникација се насочувани од владејачките групи во полза на нивните интереси и амбиции. Тоа се манифестира како на ниво на градот, во неговата внатрешна структура, така и во неговата околина (И. Ацески, 1996: 15).

Предмет на интерес во трудот ќе бидат миграциските семејства, под кои се подразбираат оние што се преселени од селата во градовите во Македонија во периодот по Втората светска војна, а особено овој процес е засилен по 60-тите години на XX век. Миграциите село-град се застапени кон поголемите градови, а пред сè кон Скопје, и се засилуваат по катастрофалниот земјотрес во 1963 година. Покрај Скопје, и неговите приградски села во овој период, како и подоцна во 70-тите години, се мошне имиграциски активни. Може да се констатира дека интензитетот на доселување со одминувањето на годините сè повеќе се наголемува (В. Даскаловски, 1993 : 12-13; *Стиаџисџички годишник на Скопје*, Скопје, 1968, стр. 35), за што сведочи и податокот дека Скопје во 1981 г. апсорбира речиси 40% од вкупното градско население на Македонија (И. Ацески, 1996: 42, 241).

Веднаш по земјотресот од 1963 г., почнува градењето на приградски населби со монтажни станови (Влае, Тафталиџе, Бутел, Шуто Оризари, Лисиче, Сингелиќ (денешно Ченто), Маџари, Водно, Козле, Жданец, Пржино, Ѓорче Петров, Железарница, Драчево), во почетокот главно заради обезбедување покрив над главата. Тие биле плански замислени и требало да формираат „мрежа од населби“ околу централното јадро на

градот. Само за неколку години по земјотресот сеоставени на стихијата и на неконтролираното населување на селските мигранти, кои масовно пристигнуваа во градот по работа и подобар живот. Во нив се практикува „спонтанa“ станбена изградба надвор од какви било правила или принципи на однесување во просторот (Група автори, 1971: 125, 136; И. Ацески, 1996: 119, 127). Нивната локација е во близина на градот, на главните патни правци и без поголеми интервенции, можат да се приклучат на градскиот комунален систем. Во исто време, тоа е и период кога во Скопје се отвораат големи индустриски капацитети, кои имаат потреба од многубројна работна сила, со што се привлекуваат и многу мигранти. Миграциските семејства во Скопје пристигнуваат од сите страни на Македонија. Има доселеници од Порече, Велес, Прилеп, Овче Поле, од Кумановско-кратовски крај, од соседна Србија (J. Trifunoski, 1971: 699), од Кривопаланечко итн.

Со оглед на тоа што градот Скопје е комплексна целина, во која не можеме да зборуваме за единствена култура, туку можеме да зборуваме за двослојност на културата (урбана, рурална), или подобро, за Буркеовата варијанта за повеќеслојност на културата (D. Rihtman-Auguštin, 1988 : 49-61) или за Стјуардовото мислење за поткултури, кои можат да се имаат локални, етнички, класни и др. разлики (Dž. Stjuard, 1981: 87-90; 123). Затоа, предмет на интерес ќе бидат урбано-руралните врски во сродничките односи кај миграциските семејства во приградските населби. Акцентот ќе падне на изборот на местото за живеење, половите улоги и на организацијата на работата во миграциските семејства, наследството, меѓусебната помош, сродничките односи во ритуална пригода кај овие семејства, опфаќајќи го периодот на нивното доселување во градот. Како извори за истражувањето се користени пишани материјали, архивски материјали, сопствени теренски истражувања засновани на интервјуа со информаторите, како и непосредно набљудување на ситуациите и на однесувањето кај миграциските семејства.

Приградски населби

Приградското подрачје е сложена просторно-социјална средина која по начинот на изградба, составот на населението, степенот на изграденост и на поврзаност со градот е многу различна како од другите делови така и во своите рамки.

Приградското подрачје е сложена средина во која живее население од речиси сите региони на Македонија, но понекогаш е групирани и според територијалната припадност (И. Ацески, 1996 : 131), во зависност од тоа од која страна првпат влегло во градот, односно во зависност од тоа кој влез на градот е поблизок до неговото матично село. Според степенот на концентрацијата на припадници од истата група, можеме да ја видиме симболичката вредност на локацијата за домување. Така, на пример, во Драчево има многу доселеници од Велешко (на пр, од с. Богомила), бидејќи овие две места се поврзани со железнички сообраќај, или во

населбата Пинтија има многу преселеници од Прилеп,¹ во Мадари и во Ченто има многу доселеници од Кумановско, Кривопаланечко итн. Во помалите градови групирањето на населението според територијална припадност е уште поизразено и таму, на пример, одделни населби од градот се населени со население од едно село или од неколку села.² Изборот на локацијата е детерминиран како од објективните фактори така и од субјективните потреби да се биде во близина на „сличните“ на себе. Преку цената на градежното земјиште „природно“ се врши селекција на припадниците на општествените групи во зависност од улогата и моќта што ја имаат во општеството. Вредноста на приградската зона за домување е различна и се движи меѓу две крајности: зони со забележително висока вредност (индивидуално домување, близина на терени за рекреација, зеленило, мир и тишина и сл.) и зони со ниска еколошка вредност, кои се наоѓаат непосредно до загадувачката индустрија и се урбанистички запоставени и неповолни за живеење, што овозможи во нив да се изврши спонтанa концентрација на население според социјалната припадност и територијалното потекло (И. Ацески, 1996: 118, 131). Целокупната работа е препуштена на економската моќ на носителите на градбата и на нивната снаодливост. „Мозаикот“ на приградската зона во поглед на квалитетот на куќата недвосмислено го покажа општественото раслојување: од приземни куќарки и нехигиенски станови за живеење, добро уредени приземни куќи или куќи на кат, до прекрасни „вили“ со неколку катови што го покажуваат социјалниот статус и економската моќ на оној што гради. Ситуацијата е слична и со „елитните“ индивидуални населби и колективните населби на средните слоеви (И. Ацески, 1996: 131-132).

Истражувањата на етнологите и на антрополозите кои ги проучувале механизмите на миграциите село-град и во другите простори на Југоисточна Европа, глобалните процеси (индустријализација, модернизација) покажуваат дека тие не дејствуваат сеопфатно и соединувачки, туку се остваруваат парцијално, при што најинтимните сфери на човековиот живот се менуваат најтешко и најспоро (P. Niedermüller, 1987: 154-156; M. Прошић-Дворнић, 1993: 33-53; Д. Антонијевић, 1969: 77-96). Во многу од нив е забележано функционирање на сродничките механизми во контролата на заедницата, тесна поврзаност со селото и со селаните, развиени соседски односи итн.

Изградбата на куќата за мнозинството од селските мигранти е макотрпна работа. Фактот што долго време по земјотресот изградбата на станбени објекти во приградската зона била најевтина, била доволна причина за привлечноста на ова подрачје за најсиромашните слоеви на населението. Така, покрај територијалната поврзаност, во приградските населби можеме да ја видиме и социјалната блискост, односно се наостојувало да се биде меѓу сличните на себе. Со самиот факт што во

¹ Научноистражувачки проект „Аспекти на материјалната култура во Скопје и непосредната околина (крај на 19 - крај на 20 век)“, раководител на проектот: д-р Анета Светиева, носител на проект: Музејот на град Скопје, истражувач: Тајјана Ѓорѓиовска.

² Сопствени теренски истражувања вршени во Прилеп во 1996 година, каде што во една населба беше сконцентрирано население од пределот Мариово, или во Куманово, во една населба голем број од населението беше од с. Дренак. Сопствени теренски истражувања вршени во Куманово и во Кумановско во периодот 1992-1999 г.

приградските населби било населено селско население кое било територијално поврзано и социјално блиско, механизмите на соседски и роднински односи биле доста развиени. Некои истражувања во скопските приградски населби покажуваат дека повеќе од 2/3 од оние што граделе куќа, тоа го правеле сами, односно сите членови на домаќинството се ангажирале во изградбата, со помош на пријателите, соседите и на роднините (И. Ацески, 1996: 150). Моите теренски истражувања исто така потврдуваат дека меѓусебната помош на соседите и роднините била застапена при градењето куќи или заменувањето на монтажните станови со тврда градба и при преселувањето во приградските населби, што како карактеристика ја носеле од селските средини. Оваа помош била изразена особено кај оние доселеници кои потекнуваат од крај каде што било развиено градежништвото. За илустрација да го земеме Мијачкиот предел, сместен во Западна Македонија, во сливот на реката Радика. Информаторката кажува дека во населбата Новоселски пат има многу доселеници од тој крај: „Си помагаат за правење куќи. Овде (се мисли во населбата) има купено место и си помагаат за правење куќи. Тие пари не даваат. И во село кога правевме куќи, ако бевме девојчиња, кога ги покриваа куќите со плоча, немаше ќерамиди, и греди ќе одевме да им влечеме. Немаше човек да не појде на помош“.³

Социјалното потекло, степенот на образованието и економската положба на семејството влијаеле врз степенот на усвојување на урбаниот начин на користење на слободното време кај миграциските семејства. Со напуштањето на земјоделската дејност, не значи дека и активностите во слободното време радикално бидле променети. Традиционалното користење на слободното време во рамките на соседството, роднинските групи и пријателите останало својствено за приградските жители, особено за доселениците од село, кои се населиле во приградското подрачје и во запуштените населби од централното подрачје. Соседството во тој поглед, како примарна група, во почетниот период по нивното доселување не се разликувало од традиционалните односи во руралната средина, за која крвното сродство и територијалната блискост биле две основни форми на воспоставување блиски односи меѓу луѓето. Напуштањето на традиционалните форми на користење на слободното време е најрадикално кај лицата со висока школска подготовка и кај службениците.

Нецелосната изграденост и инфраструктура (некаде непостоењето на тротоари за нормално движење, отсутството на културни институции, симболи, настани, јавни и уредени простори за колективни игри, за одмор и разонода) на приградските населби долги години по нивното населување (Ацески, 1996: 246), покрај носечкиот традиционален образец (соседство, семејство), исто така придонесувале и за затворање во рамките на примарните групи. Единствена можност за влез во урбаното била посетата на „центарот на градот“. Затоа, можеме да кажеме дека животот во приградските населби се одвивал во две култури и два света: припаѓање на градот само формално, територијално, додека длабоко во себе жителите ја

³ Сопствени теренски истражувања. информаторка Алтана Рафајлоска, родена во 1935 г. во с. Битуше.

носеле традицијата која оставила длабоки траги во нивното однесување и мислење.

Половите улоги и организацијата на работа

Целокупните промени што ја зафатиле Македонија по Втората светска војна (национализацијата на земјата и индустријализацијата) и особено катастрофалниот земјотрес придонеле за мигрирање на младото население кон градовите, а ова, секако, придонело и за промена на начинот на живеење. Дека миграциите кон градовите влијаеле на распаѓањето на родовските врски веќе е констатирано во науката (Ц. Гуди, 2005: 90-91). Така, во овој период било раширено неолокалното живеење, што се должело на иселувањето на младото население во градовите, каде што младите брачни двојки си основале свое сопствено домаќинство*. Пишаните податоци за Македонија, особено за Македонците (Ј. Павловиќ, 1928: 186-187; С. Тановиќ, 1927: 280; Ц. Форд, 1984: 353), како и моите теренски истражувања вршени во различни предели⁴ за периодот од крајот на XIX и првата половина на XX век ми потврдуваат дека сложените домаќинства од задружен тип со многу членови, иако се среќавале (на пр., види: М. Филиповиќ, 1930; Ј. Трифуноски, 1973: 110; Ј. Цвијиќ, 1966: 502)⁵, сепак не биле многу застапени. Најчесто нивниот број се движел од 10 до 15 члена, за набргу да се поделат. Веќе од 20-тите години на XX век почнале значително да се

* Истражувањата на домаќинствата покажуваат дека при нивното проучување, мноштвото нивни облици што се појавуваат во рамките на едно општество при процесот на нивното образување треба да се разгледуваат како интеракција на економски, демографски, политички и културни услови, при што определената структура на домаќинствата претставува резултат на определени констелации на условите (D. Kertzer, 1989, цитирано според K. Kazer, 2002: 37), или тие се производ на човековиот избор направен под голем број социјални и економски услови (E. A. Hammel, 1980: 270). Научните дискусии околу типовите домаќинства на Балканот, особено за сложените домаќинства од типот на задруги, особено се засилуваат од 80-тите години на XX век. Сложените домаќинства од типот на задруги се сметале, но и сè уште се сметаат дека се типични за Балканот, дека балканското семејно домаќинство настанува врз основа на еден автохтон културен образец, вклопен во пасторалната економија од старобалканско потекло (K. Kazer, 2002: 37-38, 71 и понатаму). Од друга страна, многубројните истражувања покажуваат дека типот на домаќинството зависи од социјално-економските услови (Д. Гуди, 2005: 18; М. Todorova, 1993: 151-163; М. Тодорова, 2002; Ј. Трифуноски, 1973: 112; У. Брунбауер, 1999: 45; E. A. Hammel, 1984: 223; E.A. Hammel, 1986: 75). Истражувањата на некои научници на теренот на Македонија покажуваат дека за особените домаќински форми, свое влијание имале типот на економијата, општествено-моралниот фактор пропагиран од власта, а за периодот на турското владеење, особено во периодот на XIX век, било карактеристично тоа што проширените домаќинства обезбедувале главна заштита од турските и од албанските зулуми (види: М. Филиповиќ, 1991: 8-16; Ј. Трифуноски, 1973: 112).

⁴ Теренски истражувања се вршени во пределите: Кумановско, Кривопаланечко, Малешево, Преспа, Битолско-прилепско Поле, Кичевија, Порече, Охридско, Струшко, Дебарца, Гевгелиско, и тоа во периодот од 1990 година до денес.

⁵ Во моите теренски истражувања, податоци за големи домаќинства, со над 20 члена, имам добиено само за с. Ранковце во Кривопаланечко (АИФ, м.л. бр. 3864, информаторка Богдановска Стојанка, родена во 1933 г.), с. Мургаш во Кумановско (касета бр. 47, Завод за етнологија, информатор Александар Арсовски) и за с. Бела Црква во Прилепско, за домаќинство кое се распаднало во 1908 година (АИФ, м.л. бр. 3883, информатор Петар Ликоски).

намалуваат. Истовремено, во селата имало и нуклеарни семејства. Најмногу биле застапени линеарно проширените домаќинства, односно родителите или еден вдовен родител со оженет син. Иако можеме да најдеме податоци дека се среќавале линеарно-латералниот тип и латералниот тип проширени домаќинства, сепак тие не биле многу застапени. Најчесто се случувало набргу по свадбата младата брачна двојка да се оддели, со што му се отстапувало место на следниот брат, а најчесто најмалиот син останувал со родителите за да ги дочека. Но, сепак новите услови довеле до брзо остварување на неолокалитетот, иако долго време, на пример во Македонија, било практика најмалиот син со своето семејство да остане со родителите, и во тој случај можеме да зборуваме и за бинуклеарни домаќинства или за тригенерациски домаќинства. Промената во начинот на живеење, аналогно предизвикува и промени во односите во семејството (нуклеарното), пред сè мислам на односите маж-жена и во организацијата на трудот. Ова го потврдија уште истражувањата на Е. Бот (E. Both), која смета дека колку што се погустите мрежите (вклучувајќи ги и роднинските) во кои е вклучено семејството, толку е посилно изразена хиерархијата во улогите на брачните партнери (А. Лулева, 2001: 35-36). Ова е уште посилно изразено во вертикално раширеното домаќинство, каде што живеат заедно родителите и семејството на синот или на ќерката.

Неолокалитетот придонесува да се изменат половите улоги, што се одразува и на системот на средство. Со неолокалитетот донекаде се изедначуваат машките и женските улоги и организацијата на трудот. Вработеноста на двајцата сопругници придонесува тие да имаат подеднаков удел во донесувањето значајни решенија што се од интерес за семејството (на пр., купување стан или пак нешто за домаќинството). Но, многу често се случувало во периодот кога се населувале во приградските населби, жената да не се вработи, за да може да ги чува децата. Меѓутоа, ова не можеме да го поврземе само со фактот дека жената го правела тоа затоа што децата се во нејзин домен, бидејќи во тој период не бил решен проблемот со предучилишните установи. За илустрација, доволно е да се послужи со искажувањето на една информаторка, која е по потекло од Прилеп, а се населила во приградската населба Драчево: „А кај ќе работам 1948-1949 г. (времето кога се населила во Скопје), неговата служба не беше како сега службеник, он беше во возоине. Ноќе, дење он одеше. Немаше определено време, да речеш работи седум-осум саати, сабајле до два или до три и ќе си дојди. На пример, денеска, возот негов тргаше у 12 и 30 саат за Белград. Дури утре на ручек ќе си дојди. И кај ќе работам, детето кој ќе го чува. Ни градинки ни јасли. Ништо немаше“.⁶ Немајќи кој било да се грижи за децата, жената морала да го одложи своето вработување за подоцнежное време, односно во период кога децата ќе потпораснат и ќе бидат способни самите да се грижат за себе. Доколку, пак, со вработувањето само на сопругот, финансиската состојба не била доволна за да се издржува семејството (главно се мисли на работничките семејства), тогаш, како алтернативно решение, сопругите наоѓале начини смените на работа да им бидат различни за да има постојано еден родител

⁶ Сопствени теренски истражувања, информаторка Цветанка Керамитчиева, родена во 1927 г. во Прилеп, живее во Скопје.

со децата. Вработеноста на двајцата сопружници во голем степен доведело до поделба на домашните работи меѓу нив, но сепак во значителен број семејства се разликува поделбата на „машки“ и „женски“ работи. Оваа состојба, покрај индивидуалноста на личноста, во многу зависи и од образовното ниво на населението, како и од местото на живеење, односно дали приградската населба е од типот „повредни“, каде што, нормално, се населени економски помоќни имигранти, или пак приградска населба населена со имигранти со понизок економски статус. Така, во семејствата со ниско и со средно образование, во семејствата на работници, поголем дел од испитаниците сметаат дека домашните работи во поголем дел се во доменот на жената. Кај нив, помошта се состои во набавување продукти потребни за семејството и во грижата околу децата, на пример, да ги носи на училиште, на доктор или некаде на други места. Но, во поглед на една многу значајна страна, што е од значење за одржување на целото семејство - домашната економија и финансиите, жената се чини дека го има главниот збор. Истражувањата на семејства каде што двајцата сопружници се високообразовани, покажаа во најголем дел дека домашните работи се поделени меѓу нив. Овде традициските обрасци како да не играат никаква улога. Но, од друга страна, самите жени како да чувствуваат поголема независност токму со започнувањето на работа, поточно кога нивната економска ситуација е далеку подобра од онаа на сопругот. Иако се смета дека економската активност на жената сè уште е во врска со потчинетоста кон семејството (С. Гребенарова, 2001: 97) (ова најмногу доаѓа до израз во современиот период, од 90-тите години на XX век, со транзицијата на македонското општество, со процесите на приватизација, кога многу луѓе остануваат без работа), а не кон нејзините лични амбиции и стремежи за реализирање, сепак сметам дека економската активност има многу големо влијание во, донекаде, изедначувањето на половите улоги. Ова мое мислење, поткрепено со автобиографските кажувања на моите испитанички, покажува дека нивната самоверба и независност значително се зголемиле со започнувањето на работа. Во прилог на ова се искажувањата на испитаниците дека ја нема традиционалната послушност на жената, бидејќи си има пари во џебот, или почнувајќи некаде по Втората светска војна, вдовиците сè помалку се премажувале, а како главен аргумент се наведува дека тие имаат пензија и се независни во поглед на финансиите.

Меѓусебна помош

Проучувањето на сродничките односи претставува сложен проблем. Тие зависат и од определени фактори кои дејствуваат во дадено општествено-економско и културно опкружување (на пр., физичката оддалеченост помеѓу сродниците, степенот и линијата на сродничката поврзаност, економските врски меѓу сродниците, сличноста во општествената положба помеѓу сродниците и влијанието на психолошките механизми). Затоа и треба при проучувањето, од една страна да се согледа влијанието на општеството (на пример, за современи услови, промените до кои дошло при процесот на модернизацијата, а пред сè социо-економската криза) и од друга страна, улогата и значењето на сродничките односи во сегашните услови на живот (Ј. Ђорђевиќ, 2001: 11). Семејството речиси

редовно одржува поблиски односи со личностите чие место во сродничкиот систем, културата посебно го истакнала и го нагласила. Вертикално, тие се шират преку родителите на брачната двојка, до бабите и дедовците, ретко до прабабите и прадедовците. По правило, во блиски односи или интимен тип односи, според Е. Бот, се опфатени и браќата и сестрите на сопругниците. Кога тоа не е случај, во прашање се нарушени или прекинати односи. Истражувањата вршени со миграциските семејства јасно го поврдуваат ова. Имено, посетата на членовите на преселените семејства на нивните матични места, во зависност од оддалеченоста на местото, е најчеста кога им се живи родителите⁷ или пак кога таму живеат нивните браќа и сестри. Видлива е помошта во сезонската работа што им ја нудат „градските“ семејства на оние од село. За возврат, селските семејства им нудат продукти и храна на градските семејства. Селските семејства слободно можат да дојдат кај оние од градот заради лечење, завршување на некои работи, школување на децата, барање вработување итн., организирање годишни одмори на село или пак кај оние роднини што имаат куќа за одмор итн. Така, сродничката комуникација ја остваруваат со заемни посети во согласност со слободното време, а особено развиена е телефонската комуникација. Особено се чести патувањата на семејствата што имаат имот (семејна или лична сопственост) и куќа, или ако родителите или некој од сродниците се болни или немоќни. Така, со најблизок круг сродници можат да се означат оние што семејството ги посетува кога е тоа можно, а во меѓувреме контактот го одржуваат со телефонска комуникација. Ова значи дека географската оддалеченост нема некакво влијание врз кругот на најблиските сродници што го определила културата. Во последниот период (90-тите години на XX век) се забележува редукција како на посетите така и во телефонската комуникација поради економската криза, која се манифестира со осиромашување на населението и невработеност. Сите информатори сметаат дека е задолжително одржувањето блиски односи со родителите, со браќата и сестрите на сопругниците во однос на кои било други сроднички врски, но сепак се случува овие односи да се со послаб интензитет и блискост во однос на некои други, генеалогски оддалечени сродници. Тоа е, пред сè, последица на несогласувањата околу наследството или некои други конкретни несогласувања, во чија основа е судир на мислења кои произлегуваат од промената во структурата на проширеното домаќинство и напуштањето на заедничкиот живот, затоа што оженетите синови и браќа ретко остануваат во иста економска единица (З. Ивановиќ, 1988: 160). Урбано-руралните врски, било да се сродниците географски блиску или да се оддалечени, се особено интензивни кога е во прашање постоење на земја или на друг недвижен и движен имот. Односите во кои е вклучено и постоење на земја (или друг недвижен или движен имот) покажуваат најголема структурираност и институционализирана улога во однос на сите други сроднички врски кое

⁷ Најчесто, според теренските материјали од Малешево и од Пијанец, не се случило да се остават старите без помош при сезонската работа. Децата доаѓале во пролет на косење трева, потоа доаѓале за собирање на сеното, па заминувале на одмор (АИФ, м.л. бр. 3888, информаторка Аница Поповска, родена во 1930 г. во с. Негрево, Пехчевско, снимила: Весна Петреска во с. Негрово во 2001 г.).

ги одржува семејството и кои ја сочинуваат неговата целокупна сродничка мрежа. Треба да се истакне дека заедничкиот имот има улога на кохезивен елемент во односите на сродството, но исто така е и извор на најголеми расправи и прекини на контактите помеѓу сродниците во услови кога тие веќе не претставуваат кооперативна единица и повеќе се ориентирани кон своето семејство што го создаваат (З. Ивановиќ, 1988: 162). Кога доаѓа до вакви односи, луѓето како да чувствуваат жалење, но не сакаат на себе да ја преземат одговорноста за таквата ситуација. За нарушените односи со најблиските сродници неволно се зборува, што покажува дека нарушените и прекинатите односи со генеалогички поблиските сродници се сметаат за општествено непожелен, па и неморален облик на однесување. Ова убаво се изразува во народното кажување „Срамота е, гревота е да се караш со роднини“.

За важноста на земјата за „градските селани“, или „селските граѓани“, односно за селаните преселени в град, како рурална карактеристика, својствена на нивниот хабитус (Р. Бурдије, 1999: 249-250), која ја наследиле од минатото, доволно говори податокот дека доколку немале земја во селото, многу често купувале во непосредната близина на местото на живеење и одгледувале главно градинарски култури,* бидејќи, според народното верување, гревота е да не се искористи земјата што може да раѓа. Ако го земеме времето кога најмногу била распространета оваа појава (70-тите и 80-тите години на XX век), може слободно да се исклучи неопходната потреба или корист. Оваа појава била распространета како кај имигрантите со ниско така и кај оние со средно образование, додека оние со високо образование, доколку имале или купувале, главно граделе викенд-куќи, а остатокот од земјата го засадувале со трева. Голем дел од населението, и покрај тоа што ја напуштало земјата, затоа што политиката била таква што земјата не се ценела, а главната заработувачка била од индустријата, сепак никогаш целосно не ја продало и никогаш не се откажало од нејзина обработка. Врзаноста за земјата, а особено врзаноста за „родната грутка“, за „татковата земја“, кај овие граѓани е поткрепена и со всаденото народно верување дека земјата од татко не се продава, бидејќи се губи среќата, односно „да се продаде земја од татко, од поколенија, тоа е проколнато“. Интересна е приказната на еден информатор од Прилепско, кој иако е преселен во Скопје, во една приградска населба, каде што има сопствена куќа и има сопствена земја, сепак во татковата куќа в село има една соба, која нема намера да ја продава, бидејќи „тоа што ти дале треба да се чува“. Ова можеме да го поврземе со симболичната вредност на имотот, односно дека тој им нуди сеќавање и паметење на семејната историја, така што

* Л. Ѓаповиќ пишува за слични појави во 80-тите години на XX век во Нов Белград, каде што во близина на солитерите, на неискористените ледини на градските парцели или на земјиштето покрај пругата посадено со трева почнале да се јавуваат градини - мали површини од неколку квадратни метри. Жителите на тие солитери биле во голем дел пензионирани воени лица. Претежно биле од селско потекло и ги знаеле работите во врска со обработката на земјата. Според времето кога се јавиле, како причина за настанокот, може да се исклучи потребата или користа. Таа појава авторката ја толкува како враќање во младоста, како занимавање со некое хоби, кое е поттикнато од етичкото сфаќање всадено во младоста дека е гревота да не се искористи земјата што може да раѓа, а не како поселанување на градот (Л. Ѓаповиќ, 1995: 161).

семејните куќи стануваат вистински средишта на сродничките односи (M. Segalen, 1997: 41).

Но, покрај симболичната вредност, не треба да се заборави и финансиската вредност. Тоа особено можеме да го видиме во случаите кога имотот е причина за нарушените сроднички односи, но и кога традициската вирилинеарна идеологија стапува на сцена. Иако, според законските прописи, женските деца имаат подеднакво право на наследство од своите родители како и машките деца,⁸ сепак и денес е многу застапено сестрата да се откаже од правото на наследство во корист на братот, а како главна причина за тоа се наведува тоа да останат сродничките односи ненарушени, „сакам да си се гледаме со брат ми, да си имаме оди ми - дојди ми“.* Ова го велат и од причина што не сакаат да се раситнува имотот, така што никој не би имал корист од него. Затоа и семејството повеќе се ориентира кон семејството на мажот. Тоа е видливо во честите посети на семејството на мажот, било да е тоа географски блиску или пооддалечено. Прекршувањето на традиционалниот образец, кој бил во корист на машката култура, најмногу ги погодува самите мажи, затоа и тие најчесто ги прекратуваат сродничките односи со своите сестри кои се „осмелиле“ да посегнат по нешто што во минатото било во нивни домен. Ова се случува, на пример, и кога братот не живее веќе на село, а сестрата е таа што останала в село и, нормално, таа и нејзиното семејство им помагаат на родителите во обработувањето на земјата, ги догледуваат итн.⁹ Дури и народното мислење се поклопува.¹⁰ Како најчеста причина за нивното незадоволство, самите испитаници ја истакнуваат симболичната вредност на имотот, односно дека тој им нуди сеќавање и паметење на семејната историја. Меѓутоа, според мое мислење, овде повеќе доаѓа до израз финансиската вредност, бидејќи со делот што мажот законски го добива, може да се задоволи симболичната вредност. Истата таа „симболична вредност“, кога е барана од сестрата, наидува на негово неодобрување и неразбирање. Додека имигрантите што дошле во новата средина упорно настојуваат да задржат дел од имотот во своето матично место,* многу

⁸ И за првата половина на XX век, според пишаните извори и сопствените теренски истражувања (АИФ, м.л. бр. 3891, информаторка Анита Караѓоска, родена во 1917 г. во с. Будинарци, Беровско, снимила: Весна Петреска во с. Будинарци во 2002 г.) има податоци дека и женските деца добивале дел од имот, најчесто нива, која во овој случај се нарекува *џајковина*, но многу почесто, доколку мајката при мажачката донела земја, нива, тогаш како непишано правило било оваа земја или нива, наречена *мајкинија*, да им ја даде на своите ќерки, сепак главно машките деца го наследувале имотот (Ј. Павловиќ, 1929: 261; М. Филиповиќ, 1939: 305.).

* Откажување од наследство во корист на братот може да се сретне и кај младата генерација, онаа родена по 70-тите години на XX век.

⁹ АИФ, м.л. бр. 3891, информаторка Анита Караѓоска, родена во 1917 г. во с. Будинарци, Беровско.

¹⁰ АИФ, м.л. бр. 3898, информаторка Севда Станкова, родена во 1942 г., снимила: Весна Петреска во с. Петрово, Гевгелиско во 2002 г.; АИФ, м.л. бр. 3990, информаторка Анастасија Бејкова, родена во 1943 во с. Ѓавато, Гевгелиско, снимила: Весна Петреска во с. Ѓавато во 2002 г.; АИФ, м.л. бр. 3891, информаторка Анита Караѓоска, родена во 1917 г. во с. Будинарци, Беровско, снимила: Весна Петреска во с. Будинарци во 2001 г.

* Ова се однесува на речиси сите имигранти, без разлика од кој крај на Македонија потекнуваат. Доколку пак сообраќајната поврзаност со нивното матично место била поволна, тогаш нивното настојување да задржат дел од имотот во нивното матично место било поголемо.

често оспорувајќи им го правото на своите сестри да задржат дел од него, за што главен аргумент е потпирањето на традицијата, истите тие во новата средина, веќе како родители на возрасни деца, настојуваат и нивните ќерки да добијат дел од татковиот имот. Во прилог на ова говори приказната на еден информатор, кој се преселил во една скопска приградска населба во 60-тите години на XX век. Тој сакал да ѝ даде плац за куќа на ќерката, но бидејќи таа не останала во земјата, отишла за Австралија, за да ја задоволи делбата на имотот, плацот го продал, а парите ѝ ги дал на ќерката.

Генерално зборувајќи за сегашноста, може да се каже дека влијанието на градот е големо и кај сродниците што се преселиле во градот и кај оние што останале во селата и дека е доминантно влијанието на градската култура, што се одлики на процесите на урбанизација и на модернизација. Аналогно на тоа, како одлика на овие процеси, на сцена стапуваат индивидуалната и личната иницијатива. Меѓутоа, сепак, во дадени околности, луѓето употребуваат нешто од стариот начин на живеење што тие го чувствуваат како ефикасно, но во модифицирана верзија и во согласност со новите потреби во секојдневниот живот. Затоа, и покрај тоа што човекот живее отуѓено, сепак можеме да ја забележиме меѓусебната помош меѓу сродниците. Интервенцијата на роднините навлегува во сите области: одгледувањето, воспитувањето, образованието на децата, семејните свечености итн. Но, мораме да истакнеме дека мрежата на сродничките односи не е толку разгранета, бидејќи, на пример, оваа помош ја гледаме некаде најмногу до втората генерација по нагорна и по надолна линија. Така, на пример, во чувањето и одгледувањето на децата најмногу се бара и воедно се добива помош од родителите на еден од брачните сопрузи; кога едно семејство претстојува кај друго, сепак се тоа семејства што се блиски роднини, на пример кај родители, кај браќа и сестри и евентуално кај први братучеди, додека ретки се примери некое семејство да претстојува кај втори братучеди. Ваква помош се бара и се добива од овие сродници и за решавање на некои материјално-егзистенцијални потреби (помош во работата или во финансиите при решавање на станбеното прашање или позајмување пари, при вработување итн.). На најблискиот круг сродници им се доверуваат и проблеми од интимна природа. Помошта се бара и се добива од најблиските сродници и во кризни ситуации, на пример финансиска помош заради издршка на семејството, особено актуелна во најновиот период на транзиција на општеството, кога има многу невработеност и отпуштања од работа. Треба да се има предвид дека давањето помош на сродниците треба да се согледа во зависност од самата природа на проблемот, потоа од остварениот тип на сроднички однос помеѓу семејството и сродникот, општествената положба на семејството, односно на сродникот, како и во зависност од другите чинители кои влијаат на одржувањето на сродничките односи (Ј. Ђорђевиќ, 2001: 10-11). Ако во минатото интимните сроднички односи се развивале претежно вирилинеарно,* за

* Се смета дека и во општествата во кои наследството се признава по една линија, на пр. по таткова линија, се води сметка и за крвните роднински врски и по другата родителска линија - нешто што е иманентно за двојноста на процесот на продолжување на родот и за родителството (Д. Гуди, 2005: 15, 35). Во оваа смисла, на македонски терен може да се

современите услови можеме слободно да кажеме дека не е во целост така. Иако, да речеме, определени обрасци од традицијата постојат (на пр., за одгледувањето на децата во најмалата возраст да се грижи свекрвата, решавањето на станбеното прашање да е во доменот на мажот), сепак многу често се случува тие да се развиваат ускорилеарно. Тоа е случај, на пример, онаму каде што не постојат вирилеарни сродници или од кои било причини дошло до прекин на односите со нив, или пак кога едноставно се дека даваат поголема предност. Затоа и може да се каже дека, воопштено разгледувана, поголемата ориентираност на семејството кон афиналните и ускорилеарните односи на сродството е и последица на објективните околности и на дадената ситуација, а не на слободниот избор и на определувањето (З. Ивановиќ, 1988: 161).

На природата на сродничките односи влијае и квалитетот на специфичните интерперсонални односи, кои се определени со индивидуалната и со семејната историја, односно на составот и обемот на категоријата на интимните сродници влијаат односите во кои луѓето биле вклучени во детството, преку активностите на своите родители, како и тоа дали континуирано биле одржувани во текот на понатамошниот живот. Изразито значење за природата на сродничките односи имаат економската и професионалната поддршка и помош што ги добило или ги добива семејството од сродниците (З. Ивановиќ, 1988: 160). Во вакви случаи, генеалошката блискост нема првостепено значење. Ова е видливо во случаите кога сродниците помагаат во наоѓањето работа, стан, школувањето и сл., па тогаш и редовно спаѓаат во групата на интимни сродници.

Во однос на помошта што се очекува или им се дава на сродниците, особено во кризни животни ситуации (давање материјални и финансиски средства, школување на децата, тешка болест и смрт), не постојат поголеми разлики кои би зависеле од просторната оддалеченост на сродниците, што значи дека и овде постојат урбано-руралните врски. Разликата се изразува единствено во припишувањето поголема функционалност на поблиското сродничко опкружување во извршувањето на домашните практични работи и услуги, што е и разбирливо, затоа што тие сродници имаат поголема можност да дадат таков вид помош во однос на географски оддалечените сродници.

Воопшто, може да се каже дека без оглед на формите на нивното изразување, помеѓу имигрантските семејства и нивната категорија на најблиски сродници се воспоставени и траат обрасците на заемно помагање, солидарност и колективизам, кои се основни вредности на традиционалната култура (З. Ивановиќ, 1988: 164).

Сроднички односи во ритуални пригоди

Сроднички односи со другите сродници во меѓусебните контакти повеќе се истакнуваат во ритуална смисла. Во овој тип сродници, „ефективни“ според Е. Бот, според генеалошката припадност најчесто се вбројуваат сродниците на паралелно ниво со родителите на брачните

спомене практиката кога дете останува сираче, доколку не можат да го гледаат од татковата страна, за него се грижеат роднините од мајчината страна.

сопругници, што значи дека тука би биле чичковците, вујковците, тетките на сопругинците и нивните деца, односно братучедите и братучетките на сопругниците. Ги одликуваат поретки и помалку блиски контакти од кој било вид. Овие врски се обновуваат преку меѓусебни периодични посети и при пригодни ситуации, како што се свадби, погребни и други свечености и обреди врзани за „народната“ култура. Припадноста на оваа сродничка категорија подразбира обврска за поканување и за прифаќање на поканата на овие церемонијални настани. Особено е силно развиено чувството на должност да се присуствува на погребите и на помените, и на тој начин да се искаже сочувствувањето со болката на сродникот, а со тоа и почитување на врската што постои меѓу нив. Сочувствување со болката на сродникот има и во случаи кога некој сродник ќе се разболи. Во вакви случаи, и доколку не се посети болниот, тогаш редовно се засилува телефонската комуникација.

Ако се разгледува составот на групата на ефективните сродници, се забележува поголем степен на изедначување на односите со вирилинеарните и со уксолинеарните сродници. Во овој тип односи обично се опфатени личностите (и нивните потомци) со кои сопругниците во детството, додека родителите ги одржувале и ги негувале тие врски, биле во близок допир, но со тек на време се оддалечиле и не продолжиле да имаат подлабоки контакти со нив.

Од видовите сродства што постоеле на теренот на Македонија, а кои миграциските семејства во приградските населби, во повоен период и долг период по тоа успеале да ги задржат, можеме да го споменеме и кумството. Како доселеници во градот, тие ги одржувале врските со старите кумови, понекогаш и во скриена форма, бидејќи тогашниот општествен систем јавно не го одобрувал кумството, но и не интервенирал во подрачјето на индивидуалното (D. Rihtman–Augustin, 2000: 116), па луѓето сепак се придржувале до него. Оваа појава ја констатирал и Е. Хамел истражувајќи во Србија, истакнувајќи дека по Втората светска војна, религиозните бракови биле поретки, но првиот сведок во граѓанскиот брак не бил само наречен кум, туку можело да доаѓа од сродничката група на која ѝ припаѓал регуларниот кум за религиозниот брак. Така, институцијата постоела во нејзината традиционална форма, во отсуство на религиозниот обред (E. A. Hammel, 1968: 71). Меѓутоа, може да се рече дека нивните деца при венчавањето веќе не се потпираат на традиционалниот кум. Младите најчесто сами си ги избираат кумовите. Истражувањата на Е. Хамел за кумството на балканските простори, кое, пред сè, е силно развиено во Македонија, како можна причина го истакнуваат и долгото турско ропство (E. A. Hammel, 1968: 53-54), со што овој вид сродство се јавувал како дополнителна сигурност на вирилинеарната сродничка група. Но, севкупните промени што ја зафатија Македонија, почнувајќи од втората половина на XX век, за време на социјалистичкиот период, како и во најнов период, ставија свој печат и на овој вид духовно сродство. Тоа најмногу се одрази во сè поголемото исчезнување на ова сродство како резултат на намалувањето на вербата во неговата сродничка врска или на тоа што добило нова форма, што секако се должи и на посигурните услови за живот, кога и нема дополнителна потреба од зацврстување на нов вид сроднички врски. Меѓутоа, како што, според современите проучувања, современите

сроднички односи не можат да се проучуваат без добро познавање на социо-историскиот контекст на сродството (M. Segelan, 1998: 24-25; 26-27; 30), така и овде, и покрај тоа што младите сами си ги избираат законите што им се потребни главно заради склопување на административниот брак, сепак е застапен принципот стариот сват, или старосватот, да го застапува женскиот принцип, додека кумот - машкиот.

Треба да се споменат и селските слави, на кои мигрантските семејства редовно присуствуваат. Во овој случај можеме да ја видиме групната идентификација на имигрантите со матичната средина. Многу често, и во самиот град еднаш годишно се организираат средби во поголеми локали, наречени според местото од каде што се преселениците (Г. Паликрушева, 1989: 57-62). Овие средби биле особено актуелни во 70-тите и во 80-тите години на XX век, додека денес се многу поретки. Селските слави, како и овие средби, се можност за средба и со другите поранешни и сегашни жители на селата, но и со подалечните сродници.

Заклучок

Функцијата на сродничките односи како механизам на социјална идентификација е важна како одбрана против изолацијата и чувството на осаменост, кои се особено изразени во големите градови. Втората, но не помалку важна улога на тие односи е поврзана со практичната помош и поддршка што си ја даваат сродниците едни на други. Секако дека претераното свртување кон сродниците има и свои негативни страни, да го споменеме, на пр., непотизмот или помалата индивидуалност на семејството. Практичната помош и поддршка се особено изразени во најновиот транзициски период, време на економска криза, период кој, исто така, покажува дека се јавуваат алтернативни мрежи во сродничките односи. Ова можеме да го видиме во доградувањето на постојната куќа за да се обезбеди сместување за своите деца, најчесто за синовите, било во хоризонтала или во вертикала, што зависи од градежната дозвола, но многу почесто од расположливото место. На овој начин повторно стапува на сцена традиционалниот образец родителите да им го поделат имотот на децата. Практиката најмалиот син или едно од децата да остане со родителите, во најновиот период сè повеќе е присутна токму во овие населби, и тоа кај понискиот слој од населението. Но, не можеме да кажеме едноставно дека дејствува силата на традицијата, бидејќи во прашање се и други фактори. Немањето простор или финансиски средства за обезбедување дом за децата се и причина во најново време постарата генерација, односно токму оние што дошле во градот, сега, како пензионери, да почнат да се враќаат во своите родни места за им ја отстапат куќата или станот на децата.

Разгледувајќи ги урбано-руралните врски во сродничките односи на примери на миграциските семејства, можеме да резимираме дека постои зависност меѓу урбаните или руралните врски, бидејќи промените не дејствуваат сеопфатно, туку се остваруваат парцијално, при што најинтимните сфери на човековиот живот се менуваат најспоро. Ваквите

услови ги потврдуваат тезите дека меѓу населбите во некои области постои сложена мрежа на меѓузависност и дека урбаното и руралното не постојат во стандардните облици, туку како мешани форми. Функцијата на сродничката мрежа како механизам на општествена контрола се покажа како значаен фактор во процесот на адаптација во новата средина и кон модерното темпо на живот, на врската меѓу градските и селските семејства. Но, многу често, особено во првите години од населувањето, оваа адаптација се однесувала само на населбата во која биле населени, пренесувајќи ја традицијата во неа, додека урбаниот начин на живот им бил туѓ, и во тој случај можеме да зборуваме дека миграциските семејства живееле во два света и две култури. Меѓутоа, обемот на сродничката поврзаност не е толку голем колку во минатото, видовме дека тие врски се најинтензивни со првата генерација по нагорна и по надолна линија, како и со сродниците на паралелно ниво со субјектот, односно со браќата и со сестрите. Генерално зборувајќи за современата состојба, може да се каже дека влијанието на градот е големо и кај сродниците што се преселиле во градот и кај оние што останале во селата и дека е доминантно влијанието на градската култура, што се одлики на процесите на урбанизација и на модернизација. Аналогно на тоа, како одлика на овие процеси, на сцена стапуваат индивидуалната и личната иницијатива. Можеме да зборуваме и донекаде за унификација на рурално-урбаната култура (М. Прошић-Дворнић, 1991: 42). Можеме да кажеме дека, сепак, во дадени околности, луѓето употребуваат нешто од стариот начин на живеење што тие го чувствуваат како ефикасно, но во модифицирана верзија и во согласност со новите потреби во секојдневниот живот. Ова е потврда дека „традицијата“ не е статична, туку дека е динамична и способна за промени во однос на минато, или пак за тоа определени нејзини делови во пригодни моменти, иако претходно биле заборавени, повторно да излезат на површина.

Литература

- Ацески, Илија** 1996: Скопје - социолошка студија. Скопје: Екопрес.
- Антонијевиќ, Драгослав** 1969: Етнолошка структурираност стихижних населја данашње имиграције Титовог Ужица. Во: Гласник Етнографског института, XI-XV, (1962-1966): 77-96.
- Брунбауер, Улф** 1999: „Мисјолмански и христијански домакинства в Родопите од втората половина на XIX до првата половина на XX век“, во: *Българска етнологија*, бр. 1-2, Софија, стр. 44-69.
- Burdije, Pjer** 1999: Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji. Biblioteka Societas 13. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Гребенарова, Славка** 2001: „Семейният и роднински конфликт в малкият град и ролята на жената в постсоциалистичкото общество“, во: *Българска етнологија*, Етнографски институт с музей, БАН, год. XXVII, кн. 2, Софија, стр. 79-100.
- Гуди, Джак** 2005: *Европийско семејство*. Софија.
- Даскаловски, Васил** 1993: Миграциони процеси во руралната средина во Скопската котлина. Во: Годишен зборник - Географија, ПМФ - Скопје 31-32: 5-36.

Ђаповић, Ласта 1995: Проблеми испитивања културе становања у граду. Во: Гласник Етнографског института 44: 159- 167.

Ђорђевић, Јадранка 2001: *Сроднички односи у Врању*. САНУ, Етнографски институт, Посебна издања, књ. 45, Београд.

Ивановић, Зорица 1988: „Градска породица у систему сродничких односа - прилог проучавању“, во: *Етнологишке свеске IX*, Београд, стр. 155-167.

Kazer, Karl 2002: *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*. Beograd: Association for Social History.

Лулева, Ана 2001: „Образи на половете в бългaрското село през XX в. - между традиционното и модерното“, во: *Българска етнологија*, Етнографски Институт с музей, БАН, год. XXVII, бр. 2, Софија, стр. 26-39.

Niedermüller, Péter 1987: *Urban Anthropology and the Life History Approach (Preliminary remarks)*. In: *Village and town, The second Finnish-Hungarian Symposium on ethnology*: 151-157.

Паликрушева, Галаба 1989: Тенденција на групното единство кај некои етнички групи во Македонија. Во: *Етничките традиции и современоста*. Скопје: МАНУ, 57-62.

Павловић, М. Јеремија 1929: *Малешево и Малешевци*. Београд: Штампарија „Св. Сава“.

Прошић-Дворнић, Мирјана 1993: Односи америчке културне антропологије и српске етнологије. Во: Гласник Етнографског Института, 42: 33-53.

Rihtman-Auguštin, Dunja 1988: *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga.

Rihtman-Auguštin, Dunja 2000: *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Segalen, Martine 1997: *Les relations de parente dans les societes oust-occidentales. Perspectives historiques et contemporaines*. In: *Etnološka tribina 20*: str. 9-28.

Segalen, Martine 1997: *Srodstveni odnosi u zapadnim (zapadnoeuropskim) društvima. Povijesne i suvremene perspective*. In: *Etnološka tribina 20*: 29-47.

Segelan, Martine 1998: *Family and kinship in Europe*. In: *MESS*, vol. II: 21-32.

Синадиновски, Јаким, Ивановски Стоилко, Панов Митко, Ѓоргов Ане, Груевски Зоге, Пипан Алојз, Василевски Чедо, Симеонов Љупчо, Терзијанова Славка, Ристевски Тихомир, Милиќ Милица, Шукарова Љубинка 1971: *Социјалните појави и проблеми на Скопје*. Скопје: Завод за социјални прашања на СРМ, Фонд за социјални дејности на Скопје.

Статистички Годишник на Скопје, 1968: Скопје: Републички Завод за статистика.

Статистички преглед на Социјалистичка Република Македонија, бр. 129, 1981: Скопје, Републички Завод за статистика.

Stjuard, Džulijan 1981: *Teorija kulturne promene. Metodologija višelinijske evolucije*. Beograd: Biblioteka XX vek, 48, BIGZ.

Тановић, Стеван 1927: *Српски народни обичаји у Бевђелиској Кази*, Српски етнографски зборник, књ. 40, Друго одељење Живот и обичаји народни, књ. 16, Београд-Земун.

- Todorova, N. Maria** 1993: Balkan family structure and the European pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria. Washington: The American University Press.
- Тодорова, Мария** 2002: *Балканскојџо семејство. Истџорическа демография на бџлгарскојџо общестџво џрез османския џериод*. София.
- Trifunoski, Jovan** 1971: O stanovništvu SR Makedonija. Vo: Zbornik za narodni život i obiĉaje juŝnih Slovena. O 70-godišnjici Marijane i Branimira Gušić, Zagreb, 697-711.
- Trifunoski, Jovan** 1973: Kućna zadruga u selima SR Makedonije. Vo: Etnološki pregled 11: 109-117.
- Филиповић, Миленко** 1930: Задруга Спасића и Ђурковска кућа. Во: Гласник Скопског научног друштва, VII-VIII, Одељење друштвених наука, 3-4.
- Филиповић, Миленко** 1939: *Обиĉаји и веровања у Скојској Којлини*. СКА, СЕЗ, књ. LIV, Друго одељење Живот и обичаји народни, књ. 24, Београд.
- Филиповић, С. Миленко** 1991: *Човек међу људима*, Српска Књижевна задруга, коло LXXXIV, књ. 553, Избор и предговор Ђурђица Петровић, Београд.
- Форд, Џорџ** 1984: "Семејната задруга во СР Македонија", во : *Сојузојџ на друштвова на истџоричари на СР Македонија*, Скопје, 351-363.
- Hammel, A. Eugene** 1968: *Alternative social structures and ritual relations in the Balkans*, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs.
- Hammel, A. Eugene** 1980: Household structure in fourteenth-century Macedonia. Vo: Journal of family history 5: 242-273.
- Hammel, A. E.** 1984: The Yugoslav family in the modern world: adaptation to change. Vo: Journal of family history, 9: 217-228.
- Hammel, A. E.** 1986: Uticaj društvene i prostorne pokretljivosti na stabilnost srodniĉkih sistema. Vo: Etnološki pregled 22: 73-84.